

СЪЮЗИТЕ *ДА* И *ЧЕ* В РАМКИТЕ НА ПРЕДИКАТА (СЪСТАВЕН ИЛИ СЛОЖЕН СЪСТАВЕН) СЛЕД *МОГА* И *ВЗЕМА*

ЕЛЕНА КАНЕВСКА-НИКОЛОВА

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“, ФИЛИАЛ – СМОЛЯН
elenakanik@uni-plovdiv.bg

В статията се анализират примери, в които модалният глагол *мога* е компонент на съставно или сложно съставно глаголно сказуемо, а самостоятелно употребен, образува просто глаголно сказуемо. Разглеждат се и съставни глаголни сказуеми с първа съставка *взема*, свързана с основния глагол посредством *да* или *че* (*да не вземе да се откаже; взе че се смил*). В тези случаи десемантизираният помощен компонент пред глагол от свършен вид се превръща от фазов в модален, изразяващ внезапност, неочакваност, изненада от извършващото се или извършеното действие, означено с втория глагол. Аористната форма на *взема* допуска единствено съюзна връзка *че* пред глагол от свършен вид (*взе че дойде*), а съюз *да* се употребява след сегашно или бъдеще време на глагола *взема* (*да взема да отида, ще вземе да дойде*). При модалния глагол *мога* също са налице морфологични ограничения – след аористната форма е възможен единствено глагол от свършен вид (*не можях да отида*).

Ключови думи: съюзи *да* и *че*, глаголи *мога* и *взема*, съставен или сложен съставен предикат

THE SUBORDINATE CONJUNCTIONS *ДА* AND *ЧЕ* AFTER *МОГА* AND *ВЗЕМА*

ELENA KANEVSKA-NIKOLOVA

PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV'S BRANCH AT SMOLYAN
elenakanik@uni-plovdiv.bg

The article analyses cases in which the modal verb *мога* is a component of a verbal predicate or forms a predicate on its own. In addition, I consider verbal predicates formed by *взема* and a lexical verb introduced by *да* or *че* (*да не вземе да се откаже; взе че се смил*). In these latter cases, the desemantised component preceding a lexical perfective aspect verb shifts from a phase verb to a modal verb expressing suddenness, unexpectedness, surprise with the situation denoted by the lexical verb. The aorist form of *взема* allows only the subordinate conjunction *че* followed by a lexical perfective aspect verb (*взе че дойде*), while the conjunction *да* is used after the present or future

forms of *взема* (*да взема да отида, ще вземе да дойде*). There are also morphological restrictions with the modal verb *мога* – after the aorist form only a perfective aspect verb is possible (*не можях да отида*).

Keywords: subordinate conjunctions *да* and *че*, verbs *мога* and *взема*, modal verbal predicates.

Съюзите *че* и *да* в българския език се явяват главно в подчинени изречения (Пенчев/Penchev 1998: 505). Широка е употребата на *да* и като „втрешен съюз“ между компонентите на съставното или комбинираното¹ (сложно съставно) сказуемо, което е последица от замяната на инфинитива с да-конструкция. По традиция в рамките на съставните глаголни сказуеми като първа съставка се разглеждат фазови или модални глаголи – те „се свързват с основния глагол задължително посредством подчинителен съюз *да*, който всъщност отразява заменената стара инфинитивна форма“ (Брезински/Brezinski 1995: 10–108). Й. Пенчев също посочва, че както модалните, така и фазовите глаголи допускат съюз *да*, но не и съюз *че* като връзка със следващия глагол (Пенчев и др./Penchev et al. 1998: 550). Ив. Недев нарича връзката между двата глагола *съюз частица „да“* (Недев/Nedev 1992: 89). П. Радева изтъква, че най-приемливо е това терминологично словосъчетание поради съвместяването на свързващата и усилващата функция (Радева/Radeva 2009: 69). Тя посочва, че освен съюза частица *да* рядко се използват *че*, *та*, *па* и даже *и*, но по-нататък дава само два примера със съюзна връзка *та*. Традиционното становище, отразено и в Академичната граматика, гласи, че двете глаголни форми образуват синтактична цялост, изразяваща „едно, а не две действия, единен процес на действието“ (ГСБКЕ 3/GSBKE 3: 128–129).

Първият глагол в съставното сказуемо изпълнява помощни функции и затова е определен от П. Радева като помощен – „покрай задачата си да оформи граматически сказуемния комплекс, изпълнява ролята и на семантичен детерминант“ (Радева/Radeva 2009: 69), П. Пашов го нарича полуспомагателен (Пашов/Pashov 1994: 299–300). Действията на двата глагола задължително трябва да са свързани с един и същ вършител, глаголните форми не могат да се свързват с различни граматически лица. Замяната на съставното глаголно сказуемо с просто глаголно сказуемо не се отразява съществено върху представянето на действието (Радева/Radeva 2009: 70). Контрааргументът на Й. Пенчев е, че има пълнозначни глаголи като *възнамерявам*, *предстои* и др., които също не могат да имат подлог, различен от подлога на глагола след *да*, и също така не се употребяват след *да* (Пенчев и др./Penchev et al. 1998: 551).

Модалните глаголи *мога* (*може*) и *трябва* са основни, а като техни синоними, употребявани със същата семантика, К. Попов, Ив. Недев и Ст. Брезински посочват глаголите *успявам* (*успяя*), *умея*, *смея* и др.; в други изследвания се посочват *следва*, *бива*, *налага се* и др. (ГСБКЕ 3/GSBKE 3: 131–132, Недев/Nedev 1992: 90, Брезински/Brezinski 1995: 109–111). Спо-

ред Й. Пенчев глаголят *мога* не е модален, когато означава ‘в състояние съм’ или ‘умея’, ‘успея’ (Пенчев/Penchev 1998: 550), но дори същинските модални глаголи (*трябва*, *мога* и *бива*) са самостоятелни глаголи и затова са прости сказуеми, а съюзът *да* въвежда подчинено изречение с друго сказуемо (Пенчев и др./Penchev et al. 1998: 551).

Нека да разгледаме следните примери²:

1. *Много бих искал да мога да оцелея от ударите...*

В този пример *мога* е синонимно на *успея* и ако се изпусне, смисълът на изречението не се променя съществено, затова е логично да се приеме за компонент на съставно глаголно сказуемо. Основният глагол може да бъде както от свършен, така и от несвършен вид.

2. ... *не мога да не се опитвам да правя хората по-добри.*

Тук модалният глагол също е първа съставка на съставно глаголно сказуемо, в което и двете глаголни форми са отрицателни – означава невъзможност да се извършва действието, означено с основния глагол. Замяната на несвършения вид със свършен също е възможна.

3. ... *не мога да спра да искам, не мога да спра да се опитвам (да науча нови неща), не мога да спра да търся...*

Грите сказуеми са изградени еднотипно с цел постигане на синтактичен паралелизъм. Модалният глагол в отрицателната си форма означава невъзможност да се прекрати извършването на действието, означено от основния глагол, и е първа съставка на сложно съставно (комбинирано) сказуемо. Ако се премахне отрицателната частица, към всяко от тях може да се прибави модалният глагол *трябва* и да се получат четирикомпонентни (усложнени комбинирани) сказуеми³: *трябва да мога да спра да искам, трябва да мога да спра да се опитвам (да науча нови неща), трябва да мога да спра да търся.*

От примерите се вижда, че след модалния глагол в сегашно време основният глагол може да бъде от свършен или от несвършен вид. Ако обаче модалният глагол е в аорист, основният задължително е от свършен вид: *не можях да отида / *не можях да отивам.*

4. ... *искам да мога толкова много неща...; Понякога искам да мога всички тези неща.*

В тези примери модалният глагол *мога* след пълнозначен глагол с модална семантика е синонимен на *умея* или пък е налице изпускане на глагола *да правя*, но самостоятелно употребен образува просто глаголно сказуемо.

Според Й. Пенчев фазовите глаголи *започвам*, *продължавам* и *преставям* (и техни синоними) също както модалните *трябва* да се разглеждат като синтактично самостоятелни глаголи, образуващи сложни изречения „преди всичко защото може да се употребяват като отделни изречения, без да променят значението си“ (Пенчев/Penchev 1993: 78; Пенчев/Penchev

1998: 551). Синонимни на фазовия глагол *започвам* са *вземам* (*взема*), *захващам* (*захвана*), *хващам* (*хвана*)⁴, *начевам* (*начена*) и др. (ГСБКЕ 3/ GSBKE 3: 130, Недев/Nedev 1992: 90, Брезински/Brezinski 1995: 107; Радева/Radeva 2009: 71). С начинателно значение П. Пашов посочва дори глагола *сядам*: *Нима Господ ще седне да води сметка за такива като мене?* (Пашов/Pashov 1994: 300). Употреби на глаголи за положение, но като резултат от процес, наречен „auxiliation“ („спомагателстване“), свързани съчинително с основния глагол, посочва и Т. Кутева: *Дрехите седят и събират прах; Врачетата стоят и чуруликат във на оградата* (Kuteva 1999).

П. Радева обособява самостоятелен структурно-семантичен тип, наречен от нея тавтологично казуемо, като разновидност на съставното глаголно казуемо (Радева/Radeva 2009: 72 и сл.). За него е характерно дублирането на казуемните компоненти или употреба на семантично еквивалентни глаголи, като помощният компонент „се десемантизира до такава степен, че вместо съответното действие представя някаква негова същностна характеристика – начинателност, внезапност, неочакваност, интензивност, трайност и др.“ (Радева/Radeva 2009: 73). П. Пашов дава пример, в който казуемното може да се характеризира като тавтологично от първата група – с дублиране на казуемните компоненти: *Чуден човек – взе, че не го взе...* (Пашов/Pashov 1994: 300). Според И. Кънчев въвеждащият глагол в паратактична конструкция от типа *взе че написа* е спомагателен и „изразява неочакваност или изненада от перфективното действие на втория глагол“ (Кънчев/Kanchev 2010: 2), но това не означава, че употребата му е плеонастична, тъй като не е равнозначен на втория глагол. Анализирайки такъв тип конструкции, Х. Ро Хауге и Й. Тишева стигат до „предположението, че вторият глагол означава действие или състояние, което е в разрез с нечий очаквания – или на лицето, изразено с подлога на първия глагол, или на други участници в прагматичната ситуация“ (Ро Хауге, Тишева/Ro Hauge, Tisheva 2018: 209).

Да разгледаме следващия пример:

5. ... *да не вземе да се откаже* – тук отрицателната форма на глагола *взема* не е твърдествена на *започна*, а изразява внезапност, криещо опасение, че действието, означено с основния глагол, ще се извърши. Възможна е замяната на основния глагол, който е в свършен вид, с несвършен, но тогава глаголт *взема* ще изразява начинателност на действието: *да не вземе да се отказва*. Ако *взема* е в аорист, основният глагол след *да* ще е от несвършен вид: *взе да се отказва* / **взе да се откаже*. Глагол от свършен вид след аористната форма на *взема* може да се употреби след съюза *да*, когато въвежда подчинено обстоятелствено изречение за цел: *Взе да види / разгледа / покаже книгата*. Тук вече глаголт *взема* не е помощен, а основен, образуващ просто глаголно казуемо в главното изречение.

В разговорната речева практика се срещат съставни казуеми с първа съставка глагол *взема*, свързан с основния глагол от свършен вид чрез съ-

юза *че*.⁵ Замяната му с *да* е невъзможна без смяна на времето и вида на основния глагол (както например след глаголи за усещане: *Виждам, че децата играят навън / Виждам децата да играят навън*):

6. *Добре, ама взе че ми се прижени*⁶ / *...*взе да ми се прижени*, но: *взе да ми се приженва*.

7. *Взе че дойде* / **Взе да дойде*, но: *Взе да идва*.

8. ... *взе че се смил* / **Взе да се смил*, но: *Взе да се смилява*.

9. *Взеха че пуснаха...* / **Взеха да пуснаха...*, но: *Взеха да пускат*.

10. *Взеха че излязоха хора*⁷ / **Взеха да излязоха хора*, но: *Взеха да излизат (да стават) хора*.

Аористната форма на първия глагол (*взема*) изразява неочакваност, внезапност, изненада от извършеното действие, означено с втория глагол, който е от свършен вид. В примери 6.–9. те са двукомпонентни (съставни глаголни), а в пример 10. сказуемото е трикомпонентно (сложно съставно именно). Липсата на запетая пред *че* в много от примерите показва, че това не е същият съюз, въвеждащ подчинено изречение, а е налице преход от подчинителност към съчинителност.⁸ Потвърждение на този факт е възможността за замяна на съюза *че* със съчинителния съединителен съюз *та*: *взе та ме прати след овцете*. Замяната на втория глагол с несвършен в сегашно време, изискващ съюза *да*, променя значението на първия глагол, който вече не изразява неочакваност, внезапност, изненада, а начинателност на действието, означено от втория глагол. Конструкциите с *че* са паратаклични, а с *да* – хипотаклични. За разлика от съюза *да*, който е контактен към глагола след него, съюзът *че* може да бъде дистанциран чрез наречия: *Взе че неочаквано дойде*; ... *взе че изведнъж се смил*; *Взеха че вчера (ги) пуснаха*.

От последните примери се вижда, че аористната форма на *взема* допуска единствено съюзна връзка *че* пред глагол от свършен вид. Съюзът *да* се употребява след сегашно или бъдеще време на глагола *взема*:

11. *Да взема да отида...* / **Да взема че отида*.

Тук първият глагол изразява намерение за извършване на действието, означено с основния глагол.

12. *Ще вземе да дойде.* / **Ще вземе че дойде*.

В този пример глаголът с избледняла семантика също има известен модален характер – изразява опасение, че действието на основния глагол ще се извърши.

Според Х. Ро Хауге и Й. Тишева „в конструкцията *вземам/взема + да/че/та* вторият глагол (...) може да е както от несвършен, така и от свършен вид“ (Ро Хауге, Тишева/Ro Hauge, Tisheva 2018: 208), като констатира, че свършеният вид е сравнително рядък. Оказва се обаче, че пред основен глагол от несвършен вид е възможен единствено съюз *да*:

13. *Взе да идва* = *Започна да идва.* / **Взе че идва*.

14. *Ще вземе да идва* = *Ще започне да идва*. / **Ще вземе че идва*.

В тези случаи първият глагол означава начинателност на действие, което продължава като процес във времето.

Двата примера от Twitter, които дават Х. Ро Хауге и Й. Тишева за *че*-конструкции с втори глагол в минало несвършено или в сегашно време от несвършен вид, според мен са аграматични и тези употреби са оказионални: *просто взе че задаваше мн[ого] въпроси, за които не бях подготвена; реших да #Фолна някъв #форенър, а тази па взе, че ритууства всяка секунда някви интелектуалци* (Ро Хауге, Тишева/Ro Hauge, Tisheva 2018: 209).

Въз основа на анализа на приведените примери се налага изводът, че употребата на съюзите *да* и *че* в рамките на предиката (съставен или сложен съставен) след помощните глаголи *мога* и *взема* е свързана с темпоралността на първата съставка (помощния глагол) и с аспектиалността на основния глагол – налице са ограничени възможности за изразяване на категориите време и вид на глагола:

(*ще*) *мога да отида* / *отивам*, но: (*не*) *можях да отида*;

(*ще*) *взема да идвам* / *дойда*, но: *взех да идвам* / *взех че дойдох*.

Десемантизираният глагол *взема* пред глагол от свършен вид от фазов се превръща в модален, изразяващ внезапност, неочакваност, изненада, като съюзът *да* се употребява след сегашно или бъдеще време на глагола, а *че* – след аористната му форма.

Благодарности

Изследването е осъществено благодарение на финансовата подкрепа на НПД при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ по проект ФП 21-Ф-СМ-003.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Терминът е използван от Ст. Брезински за краткост (Брезински/Brezinski 1995: 102 и сл.).

² Тези примери са от книгата на Св. Желев „За бавното живеене и насладата от живота“.

³ Вж. по-подробно Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2019: 235–240.

⁴ За конструкции с първи глагол *хващам/хвана* вж. Костова/Kostova 2015, Ро Хауге, Тишева/Ro Hauge, Tisheva 2018 и Ро Хауге/Ro Hauge 2019.

⁵ Сходни глаголни конструкции се срещат в разговорния стил на голям брой европейски езици, което според И. Кънчев „е достатъчно основание да се придаде на явлението „европейско“, а не тясно „балканско“ измерение“ (Кънчев/Kanchev 2010: 1).

⁶ Примерът е от разказа на Иван Д. Христов „Изповед“ („Орлово проклятие“).

⁷ Примери 7.–10. са от романа на Момчил Николов „Чекмо“.

⁸ Този процес е определен от Кр. Сандфелд като склонност на съюза *че* в балканските езици да заменя хипотаксиса с паратаксис.

ЛИТЕРАТУРА

- Брезински 1995: *Брезински, Ст.* Кратък български синтаксис. София, УИ „Св. Климент Охридски“.
- ГСБКЕ 3 1983: *Грамматика на съвременния български книжовен език*. Т. 3. Синтаксис. Под ред. на Д. Тилков, Ст. Стоянов, К. Попов. София, Изд. на БАН.
- Каневска-Николова 2019: *Каневска-Николова, Е.* Към въпроса за видовете сказуеми в съвременния български език. – *Български език и литература*, № 3, с. 235–240.
- Костова 2015: *Костова, Н.* Глаголни неологизми и съответни имена за действие в българския език. – *Български език*, № 2, с. 48–57.
- Кънчев 2010: *Кънчев, И.* Семантика, типология и произход на конструкцията вземам/взема че (та, и) + глагол от свършен вид. – *Съпоставително езиковедство*, № 3, с. 1–5.
- Недев 1992: *Недев, Ив.* Синтаксис на съвременния български книжовен език. София.
- Пашов 1994: *Пашов, П.* Практическа българска граматика. Второ допълнено издание. София, Просвета.
- Пенчев 1993: *Пенчев, Й.* Български синтаксис. Управление и свързване. Пловдив, Пловдивско университетско издателство.
- Пенчев и др. 1998: *Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й.* Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис. София, Изд. къща „Петър Берон“.
- Радева 2009: *Радева, П.* Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език. Словосъчетание и просто изречение. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Ро Хауге, Тишева 2018: *Ро Хауге, Х., Й. Тишева.* Глаголите „вземам“ и „хващам“ във функцията на спомагателни в българския език и в други езици. – В: *Отговорността пред езика. Сборник, посветен на 40-годишнината на Катедрата по български език*. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 205–211.
- Ро Хауге 2019: *Ро Хауге, Х.* Глаголи за движение и транспорт като спомагателни глаголи в балкански и скандинавски езици. – В: *Българистични езиковедски четения. Материали от Международната конференция по случай 130-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, 19–20 ноември 2018 г. ФСФ, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, с. 48–52.
- Kuteva 1999: *Kuteva, T.* On ‘sit’/‘stand’/‘lie’ auxiliation. – *Linguistics*, No 2, pp. 191–213.

REFERENCES

- Brezinski 1995: *Brezinski, St.* Kratak balgarski sintaksis. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”.

- GSBKE 3 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*, T. 3. Sintaksis. Pod red. na D. Tilkov, St. Stoyanov, K. Popov. Sofia, Izd. na BAN.
- Kanevska-Nikolova 2019: *Kanevska-Nikolova, E.* Kam vaprosa za vidovete skazuemi v savremenniya balgarski ezik. – *Balgarski ezik i literature*, N 3, pp. 23–240.
- Kostova 2015: *Kostova, N.* Glagolni neologizmi i saotvetni imena za deystviya v balgarskiya ezik. – *Balgarski ezik*, № 2, pp. 48–57.
- Kanchev 2010: *Kanchev, I.* Semantika, tipologiya i proizhod na konstruktsiyata *vzemam/vzema che* (ta, i) + glagol ot svarshen vid. – *Sapostavitelno ezikoznanie/Contrastive Linguistics*, N 3, pp. 1–5.
- Kuteva 1999: *Kuteva, T.* On ‘sit’/‘stand’/‘lie’ auxiliation. – *Linguistics*, No 2, pp. 191–213.
- Nedev 1992: *Nedev, Iv.* Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia.
- Pashov 1994: *Pashov, P.* Prakticheska balgarska gramatika. Vtoro dopalno izdanie. Sofia, Prosveta.
- Penchev 1993: *Penchev, Y.* Balgarski sintaksis. Upravlenie i svarzване. Plovdiv, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo.
- Penchev et al. 1998: *Boyadzhiev, T., Iv. Kutsarov, Y. Penchev.* Savremenен balgarski ezik. Fonetika. Leksikologiya. Slovoobrazuvane. Morfologiya. Sintaksis. Sofia, Izd. kashta “Petar Beron”.
- Radeva 2009: *Radeva, P.* Zapiski po sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Slovosachetanie i prosto izrechenie. Veliko Tarnovo, UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.
- Ro Hauge, Tisheva 2018: *Ro Hauge, H., Y. Tisheva.* Glagolite “vzemam” i “hvashtam” vav funktsiyata na spomagatelni v balgarskiya ezik i v drugi ezitsi. – In: *Otgovornostta pred ezika. Sbornik, posveten na 40-godishninata na Katedrata po balgarski ezik*. Shumen, UI “Episkop Konstantin Preslavski”, pp. 205–211.
- Ro Hauge 2019: *Ro Hauge, H.* Glagoli za dvizhenie i transport kato spomagatelni glagoli v balkanski i skandinavski ezitsi. – In: *Balgaristichni ezikovedski cheteniya. Materiali ot Mezhdunarodnata konferentsiya po sluchay 130-godishninata na Sofiyskiya universitet “Sv. Kliment Ohridski”*, 19–20 Noemvri 2018 g. FSF, Sofiyski universitet “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 48–52.

✉ Проф. д.ф.н. Елена Каневска-Николова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян
ул. „Дичо Петров“ 32, 4700 Смолян, България

✉ Prof. Elena Kanevska-Nikolova, DSc
Paisii Hilendarski University of Plovdiv’s Branch at Smolyan
ul. “Dicho Petrov” 32, 4700 Smolyan, Bulgaria